

เอกสารวิชาการส่วนบุคคล

หลักประชาธิปไตยกับรัฐเสรีประชาธิปไตย

จัดทำโดย พลโท เขตชัย อังศุสิงห์

รหัส ๖๒๐๗๐๙

รายงานนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม
หลักสูตรหลักกนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๗
วิทยาลัยศาสตร์ธรรมนุญ
สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

หลักประชาธิปไตยกับรัฐเสรีประชาธิปไตย

พล.ท.เชิดชัย อังคฺสิงห์^๑

๑. บทนำ

หลักประชาธิปไตยเป็นหลักการพื้นฐานที่สำคัญของรัฐเสรีประชาธิปไตย โดยรัฐเสรีประชาธิปไตยมีหลักการพื้นฐานที่สำคัญอยู่ ๒ ประการ คือ หลักประชาธิปไตยกับหลักนิติรัฐซึ่งทั้งสองหลักการดังกล่าวเป็นหลักการที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันดังที่จะกล่าวต่อไปในบทความนี้ นอกจากนี้ หลักประชาธิปไตยยังมีหลายรูปแบบ ได้แก่ ระบบรัฐสภา ระบบแบ่งแยกอำนาจ และระบบกึ่งรัฐสภา ซึ่งแต่ละรัฐสามารถเลือกใช้รูปแบบที่เหมาะสมกับประเทศของตนได้ ทั้งนี้ ย่อมขึ้นอยู่กับบริบทของประเทศนั้นๆ ตลอดไปถึงความเชื่อความคิด จารีตประเพณีและวัฒนธรรมของประเทศนั้นด้วย

สำหรับประเทศไทยซึ่งเป็นรัฐเสรีประชาธิปไตยรัฐหนึ่งได้เลือกใช้การปกครองแบบประชาธิปไตยในระบบรัฐสภา ซึ่งการปกครองในรูปแบบนี้มีจุดอ่อนหรือข้อด้อยหลายประการ ประกอบกับในปัจจุบันประเทศไทยยังมีข้อขัดข้องบางประการที่ทำให้การใช้การปกครองในรูปแบบดังกล่าวยังไม่มีประสิทธิภาพสูงสุด โดยผู้เขียนจะวิเคราะห์ถึงรูปแบบการปกครองที่ผู้เขียนเห็นว่าดี และเหมาะสมกับประเทศไทยมากที่สุด ตลอดจนวิเคราะห์ถึงการแก้ไขข้อขัดข้องบางประการที่ทำให้การเมืองการปกครองและการบริหารประเทศไม่มีประสิทธิภาพด้วย

๒. หลักประชาธิปไตยในรัฐเสรีประชาธิปไตย

หลักประชาธิปไตย (das demokratische Prinzip หรือ democracy) เป็นระบอบการปกครองโดยประชาชนและเป็นหลักการพื้นฐานที่สำคัญประการหนึ่งของรัฐเสรีประชาธิปไตย หลักประชาธิปไตยเป็นหลักการที่ได้รับการพัฒนามาอย่างยาวนาน การปกครองแบบ

^๑ รองเจ้ากรมพระธรรมนูญ, น.บ.

ประชาธิปไตย คือ การปกครองตนเองของผู้ที่อยู่ใต้การปกครองหรือการมีรัฐบาลซึ่งเป็นองค์กรตามรัฐธรรมนูญที่มาจากประชาชนหรืออาจกล่าวได้ว่ามาจากความยินยอมของประชาชน ดังนั้น การปกครองแบบประชาธิปไตยจึงเป็นการปกครองซึ่งประชาชนเป็นทั้งผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง โดยมีรากฐานอยู่บนแนวความคิดของเสรีภาพ (liberty) กับความเสมอภาค (equality)^๒ จะเห็นได้ว่าการปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นหลักการที่ตรงกันข้ามกับการปกครองแบบเผด็จการที่ขึ้นกับบุคคลหนึ่งหรือกลุ่มบุคคลหนึ่งซึ่งมีอำนาจเด็ดขาดและไม่ถูกจำกัดหรืออยู่ภายใต้กฎหมายของรัฐ ส่วนการปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นการปกครองโดยประชาชน อย่างที่ได้กล่าวไว้แล้ว โดยหลักประชาธิปไตยมีความหมาย ความเป็นมา สำคัญและรูปแบบดังจะกล่าวต่อไป

๒.๑ ความหมายและความเป็นมาของหลักประชาธิปไตย

หลักประชาธิปไตย (democracy) คือ ระบอบการปกครองของประชาชนโดยประชาชนเพื่อประชาชน (Government of the people, by the people, for the people) “**ประชาธิปไตย**” มาจากการสมาสกันของคำสองคำ คือ คำว่า “**ประชา**” ซึ่งหมายถึง ประชาชน กับคำว่า “**ธิปไตย**” ซึ่งหมายถึง อำนาจอสูงสุดของรัฐ ดังนั้น ประชาธิปไตยจึงหมายถึงการปกครองที่อำนาจอสูงสุดเป็นของประชาชน^๓

หลักประชาธิปไตยเป็นหลักการที่ได้รับการพัฒนามาอย่างยาวนาน โดยเริ่มจากในสมัยโบราณมีการใช้การปกครองแบบประชาธิปไตยโดยตรง (Direct democracy) คือ การที่ประชาชนทุกคนเข้ามามีส่วนร่วมโดยประชาชนทุกคนจะเข้าร่วมการประชุมเพื่อแก้ไขปัญหา แต่ต่อมาประชากรในสังคมเพิ่มมากขึ้นการปกครองแบบประชาธิปไตยโดยตรงจึงเป็นเรื่องที่ไม่สามารถกระทำได้ ประชาชนจึงส่งตัวแทนมาเพื่อทำการประชุมอันทำให้เกิดเป็นการปกครองแบบประชาธิปไตยในทางอ้อมหรือประชาธิปไตยแบบผู้แทน (Representative democracy) ขึ้น ซึ่งการเลือกตั้งเป็นวิธีการสำคัญในการปกครองแบบผู้แทน การปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นระบอบการปกครองซึ่งจำกัดอำนาจของกษัตริย์ให้อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญโดยอำนาจอสูงสุดเป็นของประชาชน

^๒ สมยศ เชื้อไทย, คำบรรยายหลักรัฐธรรมนูญทั่วไป (โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๕), หน้า ๘๒.

^๓ ปริญญา เทวานฤมิตรกุล “การมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนในรัฐธรรมนูญฉบับใหม่กับความเป็นประชาธิปไตยทางตรง,” วารสารกฎหมายปกครอง ๑๗, ๒(สิงหาคม ๒๕๕๑): ๕๗.

ในประเทศอังกฤษเป็นประเทศที่พัฒนาหลักประชาธิปไตยขึ้นมาเริ่มจากการขัดแย้งกันระหว่าง กษัตริย์กับขุนนาง จึงทำให้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากที่กษัตริย์มีอำนาจสูงสุดมาเป็นการ จำกัดอำนาจของกษัตริย์ให้อยู่ภายใต้กฎบัตรแมกนาคาร์ตา (Magna Carta ค.ศ.๑๒๑๕) ซึ่งถือว่าเป็น กฎบัตรแมกนาคาร์ตาเป็นรัฐธรรมนูญฉบับแรกของการปกครองแบบประชาธิปไตยยุคใหม่ ต่อมา มีประกาศคำขอสิทธิ (Bill of Right) พระราชบัญญัติว่าด้วยสิทธิ (Petition of right) และ กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์ (The Act of Settlement) แม้ว่าเอกสารดังกล่าว จะถือเป็นส่วนหนึ่งของรัฐธรรมนูญของประเทศอังกฤษที่อยู่ในรูปแบบลายลักษณ์อักษรก็ตาม แต่ประเทศอังกฤษนั้นยึดถือหลักจารีตประเพณีมาโดยตลอด^๔ จึงถือว่าในขณะนั้นประเทศอังกฤษ มีเพียงรัฐธรรมนูญที่ไม่ได้เป็นลายลักษณ์อักษร (Unwritten Constitution) เท่านั้น ต่อมาเมื่อ ประเทศสหรัฐอเมริกาได้แยกตัวออกจากประเทศอังกฤษจึงเกิดรัฐธรรมนูญที่เป็นลายลักษณ์อักษร (written Constitution) ฉบับแรกของโลกขึ้นซึ่งรัฐธรรมนูญฉบับนี้ของประเทศสหรัฐอเมริกา มีแบบอย่างการปกครองมาจากการปกครองของประเทศอังกฤษโดยเฉพาะในเรื่องที่สำคัญกล่าวคือ ผู้ปกครองจะต้องได้รับความยินยอมจากประชาชนก่อน นอกจากนี้หลักประชาธิปไตยจะเกิดขึ้นมาจาก ประเทศอังกฤษแล้ว ยังเกิดถ้อยคำที่แสดงให้เห็นถึงหลักความยินยอมของประชาชนขึ้นมาด้วยซึ่งก็คือ ถ้อยคำว่า “ไม่มีการเก็บภาษีหากไม่มีผู้แทนราษฎร” (No taxation without representation)^๕

๒.๒ สารสำคัญของหลักประชาธิปไตย

หลักประชาธิปไตยมีสาระสำคัญโดยอาจแบ่งออกเป็น ๔ ประการ ดังนี้

(๑) อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชน (Volkssouveraenitaet หรือ Popular Sovereignty) กล่าวคือ หลักประชาธิปไตยยอมรับว่าประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย หรืออาจกล่าวได้ว่าการปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นการปกครองโดยประชาชน **อำนาจของรัฐ (Staatsgewalt)** จึงต้องมีความเชื่อมโยงกับประชาชนเป็นสำคัญ จะเห็นว่าประชาชนเป็นผู้ใช้อำนาจรัฐโดยตรงในการเลือกตั้งและเป็นผู้ใช้อำนาจรัฐในทางอ้อมโดยผ่านองค์กรต่าง ๆ ของรัฐ ด้วยเหตุนี้ การปกครองแบบประชาธิปไตยจึงเป็นการปกครองที่ผู้ทำหน้าที่ปกครองจะต้องทำให้

^๔ คันถ์ซิด อินทชาติ, กฎหมายรัฐธรรมนูญ(กรุงเทพมหานคร: คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๕), หน้า ๗๔.

^๕ ปุณณะ สิทธิประภา, หลักเกณฑ์ทั่วไปในการเลือกตั้ง(กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๗๘.

เจตจำนงของประชาชนปรากฏเป็นจริงขึ้นมา แต่ก็มีข้อถกเถียงว่าเจตจำนงของประชาชน มีความหมายอย่างไร โดยอาจแบ่งความเห็นของฝ่ายต่าง ๆ ออกเป็น ๓ ฝ่าย ได้แก่ **ฝ่ายที่หนึ่ง** เป็นแนวความคิดของรุสโซ (Rousseau) ที่มีความเห็นว่าเจตจำนงของประชาชน คือ เจตจำนงทั่วไป (volonte generale) กล่าวคือเป็นเจตจำนงที่มุ่งถึงประโยชน์ส่วนรวมเป็นสำคัญ ซึ่งแตกต่างจากเจตจำนงของทุกคนที่มุ่งแต่ประโยชน์ส่วนตัว^๖ **ฝ่ายที่สอง** มีความเห็นว่าเจตจำนงของประชาชน คือ ผลของการประนีประนอมกันระหว่างผลประโยชน์ที่แตกต่างกันของปัจเจกชนแต่ละบุคคล โดยถือว่าความเห็นของฝ่ายเสียงข้างมากเป็นเจตจำนงของประชาชน และ**ฝ่ายที่สาม** มีความเห็นว่าเจตจำนงของประชาชน คือ ผลของการประนีประนอมซึ่งเป็นการเอาประโยชน์ของปัจเจกบุคคลที่แตกต่างกันมาประสานกันโดยมีการประกันสิทธิฝ่ายเสียงข้างน้อยด้วย^๗

(๒) **หลักประชาธิปไตยแบบเสรี (freiheitliche Demokratie)** กล่าวคือ เป็นลักษณะของสังคมที่ยอมรับความหลากหลายทางความคิดต่อการนำเสนอเพื่อแก้ไขปัญหาใด ๆ โดยจะต้องมีการถกเถียงกันในทางความคิดเพื่อให้ได้มาซึ่งข้อสรุปที่สังคมยอมรับ หลักประชาธิปไตยแบบเสรีจึงต้องมีการรับรองสิทธิและเสรีภาพของประชาชนในการแสดงความคิดเห็น ในการชุมนุม ในการรวมตัวกันเป็นสมาคมหรือกลุ่มบุคคลและการรวมตัวกันเป็นพรรคการเมืองเพื่อแสดงออกถึงเจตจำนงทางการเมืองของประชาชน^๘ ด้วยเหตุนี้ หลักประชาธิปไตยแบบเสรีจึงเป็นเรื่องที่ตรงกันข้ามกับหลักประชาธิปไตยเบ็ดเสร็จ (totalitare Demokratie) โดยหลักประชาธิปไตยแบบเสรีเป็นลักษณะของสังคมที่ยอมรับความแตกต่างและยอมรับการโต้แย้งซึ่งอยู่บนพื้นฐานของสันติวิธี^๙

(๓) **หลักเสียงข้างมาก (Mehrheitsprinzip)** กล่าวคือ การปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นการปกครองโดยอาศัยเสียงข้างมาก การปกครองโดยเสียงข้างมากเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าการตัดสินใจโดยเสียงข้างมากเป็นสิ่งที่ถูกต้อง แต่จะต้องไม่มีการบังคับให้เป็นไปตามที่ตกลงกันได้ด้วย^{๑๐} หลักเสียงข้างมากเป็นหลักเกณฑ์พื้นฐานในการตัดสินใจในระบบประชาธิปไตย

^๖ จัง จ้าคส์ รุสโซ, สัญญาประชาคม(จินดา จินตนาเสรี แปลและเรียบเรียง, กรุงเทพมหานคร: ชมรมแสงธรรม, ๒๕๑๗), หน้า ๖๗.

^๗ บรรเจิด สิงคนิต, หลักพื้นฐานของสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์(กรุงเทพมหานคร: วิญญูชน, ๒๕๕๒), หน้า ๑๘.

^๘ Herzog, in: Maunz / Duerig, Grundgesetz – Kommentar, Band II, Art.20, Rdnr. 26.

^๙ บรรเจิด สิงคนิต, หลักพื้นฐานของสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์, หน้า ๑๘ – ๑๙.

^{๑๐} Konrad Hesse, Grundzuege des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 19 Aufl., Heidelberg 1993, s. 59.

โดยวิธีการประชาธิปไตยจะต้องอาศัยพื้นฐานของเสียงข้างมากเป็นเกณฑ์ และหลักเกณฑ์ของเสียงข้างมากนำมาใช้ในการเลือกตั้งองค์กรที่เป็นตัวแทนของประชาชนกับนำมาใช้ในการลงมติของรัฐสภาด้วย นอกจากนี้หลักเสียงข้างมากยังมีความเกี่ยวข้องกับระบบพรรคการเมืองอันเป็นประชาธิปไตยที่อาศัยพรรคการเมืองเป็นตัวแทนของประชาชนในการสร้างเจตจำนงของรัฐที่เรียกว่า “ประชาธิปไตยโดยพรรคการเมือง” (Parteiendemokratie)^{๑๑}

(๔) ประชาธิปไตยโดยทางผู้แทน (Representative democracy) กล่าวคือ ประชาธิปไตยโดยทางผู้แทนเป็นการปกครองแบบประชาธิปไตยที่มีความเหมาะสมกับปัจจุบันมากกว่าประชาธิปไตยโดยตรงเพราะสังคมขยายตัวและซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ประชาธิปไตยโดยทางผู้แทนมีทั้งในระบบรัฐสภา ระบบประธานาธิบดีและระบบกึ่งประธานาธิบดี สำหรับการปกครองแบบประชาธิปไตยโดยทางผู้แทนในระบบรัฐสภานั้น รัฐสภาเป็นเพียงองค์กรเดียวที่ได้รับการเลือกตั้งโดยตรงจากประชาชน จึงก่อให้เกิดความรับผิดชอบขององค์กรที่ใช้อำนาจอรัฐ ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงมีความชอบธรรมเท่าที่ได้รับความไว้วางใจจากรัฐสภาและการบริหารงานของรัฐบาลย่อมอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐสภาด้วย จึงก่อให้เกิดหลักการสำคัญ ๒ ประการ ได้แก่^{๑๒}

- ๑.) หลักเงื่อนไขของรัฐสภา (Parlamentsvorbehalt) คือ การที่องค์กรนิติบัญญัติหรือรัฐสภาจะกำหนดกฎเกณฑ์สำคัญใด ๆ จะต้องเป็นผู้กำหนดนั่นเองจะมอบหมายให้องค์กรอื่นกำหนดให้ไม่ได้ อาทิ การกำหนดให้กฎหมายมีผลกระทบต่อสิทธิของบุคคล ฝ่ายนิติบัญญัติจะต้องเป็นผู้กำหนดหลักเกณฑ์สำคัญในการจำกัดสิทธินั้น จะมอบหมายให้ฝ่ายบริหารกำหนดไม่ได้ แต่อย่างไรก็ตาม สามารถมอบให้ฝ่ายบริหารกำหนดรายละเอียดได้

- ๒.) หลักความสัมพันธ์ในทางความชอบธรรมที่ไม่ขาดสาย (ein ununterbrochen Legitimationskette) คือ เป็นกรณีที่ประชาชนเป็นผู้ถืออำนาจอรัฐโดยมีความหมายว่าการใช้อำนาจอรัฐทั้งหมดจะต้องถูกใช้เพื่อประโยชน์ของประชาชนและการใช้อำนาจอรัฐโดยผ่านองค์กรต่าง ๆ จะต้องมีความเกี่ยวพันเชื่อมโยงไปถึงประชาชนด้วย โดยหลักการนี้ก่อให้เกิดความชอบธรรมในทางประชาธิปไตยต่อการใช้อำนาจขององค์กรนั้น ๆ และองค์กรอื่น ๆ ตลอดจนรวมไปถึงเจ้าหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ดำเนินการกิจของรัฐ ด้วยเหตุนี้ องค์กรที่ได้รับ

^{๑๑} บรรเจิด สิงคนดี, หลักพื้นฐานของสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์, หน้า ๑๙.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

การเลือกตั้งมาจากประชาชนโดยตรงจึงเป็นองค์กรที่สามารถแต่งตั้งองค์กรหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐเพื่อไปใช้อำนาจองค์กรของรัฐองค์กรอื่น ๆ ได้ หรืออาจกล่าวได้ว่าการเลือกตั้งเป็นเงื่อนไขพื้นฐานของการปกครองแบบประชาธิปไตยโดยทางผู้แทนอันทำให้อำนาจรัฐมีความชอบธรรม^{๑๓}

๒.๓ รูปแบบของประชาธิปไตย

ประเทศที่ใช้การปกครองในระบอบประชาธิปไตยมีมากกว่าร้อยประเทศ โดยการปกครองแบบประชาธิปไตยมีรูปแบบหลัก ๆ อยู่ ๓ รูปแบบ ได้แก่

(๑) ระบบรัฐสภา (parliamentary system) หรือระบบควบอำนาจ (Fusion of Power) ซึ่งมีต้นกำเนิดมาจากประเทศอังกฤษ หลักการสำคัญของระบบรัฐสภา มีดังนี้^{๑๔}

- ประชาชนเป็นผู้เลือกฝ่ายนิติบัญญัติโดยตรง
- เสียงข้างมากในสภาเป็นผู้จัดตั้งรัฐบาล
- สภาผู้แทนราษฎรมีอำนาจอภิปรายไม่ไว้วางใจฝ่ายบริหาร
- นายกรัฐมนตรีมีอำนาจยุบสภาได้ทุกกรณี เพื่อเป็นการถ่วงดุลอำนาจกับฝ่ายนิติบัญญัติ
- ประมุขของประเทศกับหัวหน้าฝ่ายบริหารจะแยกจากกัน

ระบบรัฐสภานั้นมีจุดอ่อนหรือข้อด้อยอยู่หลายประการ เช่น การเมืองอาจจะมีเสถียรภาพเพราะอาจจะมีกรยุบสภาหรือมีการเปลี่ยนรัฐบาลบ่อยครั้ง, การบริหารประเทศก็อาจจะไม่มีประสิทธิภาพตามไปด้วยเพราะนายกรัฐมนตรีต้องทำทั้งหน้าที่ของฝ่ายบริหารและหน้าที่ของฝ่ายนิติบัญญัติไปพร้อมกัน, ส่วนในกรณีที่ไม่มีพรรคใดได้เสียงข้างมากก็จะต้องมีการจัดตั้งรัฐบาลผสมซึ่งอาจจะทำให้การเมืองไม่มีเสถียรภาพและรัฐบาลอาจไม่มีเอกภาพในการบริหารประเทศได้ เพราะต้องคอยประนีประนอมกับพรรคร่วมรัฐบาล, หรือถ้ารัฐบาลมีเสียงข้างมากมากจนเกินไป

^{๑๓} วรเจตน์ ภาคีรัตน์, “การเลือกตั้งของรัฐเสรีประชาธิปไตย,” วารสารศาลรัฐธรรมนูญ ๑, ๓(กันยายน – ธันวาคม ๒๕๔๒): ๗๕.

^{๑๔} สมบัติ อารังธัญวงศ์, การเมืองอเมริกา(กรุงเทพมหานคร: เสมาธรรมม, ๒๕๔๕).

ก็อาจจะก่อให้เกิดเผด็จการจากการเลือกตั้ง (Elected Dictator) ได้ เพราะรัฐบาลจะสามารถออกกฎหมายตามที่ตนต้องการโดยที่ฝ่ายค้านไม่สามารถคัดค้านอะไรได้เลย และในส่วนของระบบการตรวจสอบก็อาจจะมีความเข้มข้นน้อยถ้าฝ่ายค้านมีเสียงในสภาน้อยเกินไปซึ่งอาจจะทำให้รัฐบาลสามารถใช้อำนาจโดยไม่ชอบได้โดยง่ายและอาจจะก่อให้เกิดการทุจริตตามมาด้วย เป็นต้น

(๒) ระบบแบ่งแยกอำนาจ (Separation of Power) หรือระบบประธานาธิบดี (Presidential System) มีต้นกำเนิดมาจากประเทศสหรัฐอเมริกา กล่าวคือ เป็นการปกครองที่มีการแบ่งแยกอำนาจออกเป็น ๓ อำนาจ ได้แก่ ฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหารและฝ่ายตุลาการ โดยฝ่ายนิติบัญญัติกับฝ่ายบริหารมาจากการเลือกตั้งจากประชาชนโดยตรงและมีการแบ่งแยกอำนาจกันอย่างเด็ดขาด โดยฝ่ายนิติบัญญัติจะทำหน้าที่ฝ่ายบริหารไปพร้อมกันไม่ได้และทั้งสามอำนาจดังกล่าวจะต้องมีการตรวจสอบถ่วงดุลกัน (check and balance)

(๓) ระบบกึ่งรัฐสภา (Semi Parliamentary System) หรือระบบกึ่งประธานาธิบดี (Semi Presidential System) หรือระบบผสม (Mixed System) มีต้นกำเนิดมาจากประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นมาภายหลังจาก ๒ รูปแบบแรก กล่าวคือ เป็นการปกครองแบบหนึ่งที่ประธานาธิบดีเป็นประมุขและหัวหน้าฝ่ายบริหารโดยใช้อำนาจผ่านนายกรัฐมนตรี

ทั้งนี้ ประเทศต่าง ๆ สามารถนำรูปแบบการปกครองแบบประชาธิปไตย ทั้ง ๓ รูปแบบ ดังกล่าวไปประยุกต์ใช้โดยปรับเปลี่ยนให้เข้ากับประเทศของตนได้

๒.๔ หลักการพื้นฐานของรัฐเสรีประชาธิปไตย

เมื่อพิจารณาจากรัฐเสรีประชาธิปไตยในประเทศภาคพื้นยุโรปและประเทศในทวีปอเมริกาเหนือ จะพบว่าหลักการพื้นฐานที่สำคัญของรัฐเสรีประชาธิปไตยมี ๒ ประการ คือ หลักประชาธิปไตย (das demokratische Prinzip หรือ democracy) กับหลักนิติรัฐ (das Rechtsstaatsprinzip) หลักประชาธิปไตยและหลักนิติรัฐมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน โดยเป็นหลักการที่มาสับสนุนซึ่งกันและกัน หรือจะกล่าวได้ว่าหลักประชาธิปไตยเอื้อให้เกิดหลักนิติรัฐและหลักนิติรัฐเป็นหลักที่มาสสนับสนุนหลักประชาธิปไตย ด้วยเหตุนี้ รัฐเสรีประชาธิปไตยจะต้อง

ประกอบด้วยทั้งหลักประชาธิปไตยและหลักนิติรัฐ ซึ่งถ้าหากขาดหลักการใดหลักการหนึ่งไปแล้ว ย่อมไม่อาจจะเรียกได้ว่าเป็นรัฐเสรีประชาธิปไตย^{๑๕}

สำหรับหลักประชาธิปไตยได้กล่าวมาแล้วในข้างต้น ส่วนหลักนิติรัฐ หมายถึง รัฐแห่งความมีเหตุผลอันเป็นไปตามรูปแบบการปกครองตามเจตจำนงโดยรวมที่มีเหตุผลและมีวัตถุประสงค์เพื่อสิ่งที่ดีที่สุดสำหรับสังคมเป็นการทั่วไป^{๑๖} หรืออาจกล่าวได้ว่า นิติรัฐ คือ รัฐที่ปกครองตามหลักเหตุและผลเพื่อให้การอยู่ร่วมกันในสังคมเป็นไปอย่างสงบสุข^{๑๗}

หลักนิติรัฐมีต้นกำเนิดมาจากประเทศเยอรมนีในช่วงภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ซึ่งประเทศเยอรมนีเคยอยู่ภายใต้การปกครองโดยระบบนาซีซึ่งเป็นการปกครองแบบเผด็จการ หลักนิติรัฐ คือ หลักการที่รัฐปกครองโดยกฎหมายไม่ใช่ปกครองด้วยมนุษย์ แนวความคิดนี้ให้ความสำคัญในการจำกัดอำนาจของฝ่ายปกครอง โดยในระบบกฎหมายของประเทศเยอรมนีหลักนิติรัฐประกอบด้วยองค์ประกอบ ๒ ส่วน ได้แก่ องค์ประกอบในทางรูปแบบ คือ การที่รัฐผูกพันตนเองกับกฎหมายที่องค์กรของรัฐได้ตราขึ้น และองค์ประกอบในทางเนื้อหา คือ การประกันสิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชนโดยภาครัฐซึ่งต้องกระทำด้วยความยุติธรรมและถูกต้อง^{๑๘}

ปัจจุบันเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปในระบบกฎหมายเยอรมันว่า หลักนิติรัฐมีองค์ประกอบที่สำคัญอยู่ ๒ ประการ คือ องค์ประกอบในทางรูปแบบและองค์ประกอบในทางเนื้อหา **ความเป็นนิติรัฐในทางรูปแบบ** คือ การที่รัฐผูกพันตนเองไว้กับกฎหมายที่องค์กรของรัฐตราขึ้นตามกระบวนการที่รัฐธรรมนูญกำหนดหรือได้มอบอำนาจไว้เพื่อจำกัดอำนาจของรัฐ ซึ่งจะเห็นได้ว่าหลักนิติรัฐมุ่งประกันความมั่นคงแน่นอนแห่งนิติฐานะของบุคคล ส่วน **ความเป็นนิติรัฐในทางเนื้อหา** คือ การที่รัฐประกันสิทธิและเสรีภาพขั้นพื้นฐานของประชาชน โดยกำหนดให้บทบัญญัติว่าด้วยสิทธิและเสรีภาพมีค่าบังคับในระดับรัฐธรรมนูญ อีกทั้ง เรียกร้องให้รัฐต้องกระทำการโดยยุติธรรมและถูกต้องเมื่อพิจารณาในทางเนื้อหา นิติรัฐย่อมต้องเป็นยุติธรรมรัฐ (Gerechtigkeitsstaat) แต่ในทางปฏิบัติ

^{๑๕} บรรเจิด ลิงเคนติ, หลักพื้นฐานของสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์, หน้า ๑๗.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๑๗} Albert bleckmann Staatsrech I – Staatsorganisationrecht. 4. Aufl., Carl Heymanns Verlag 1997, S. 188.

^{๑๘} ภาณุ จันทร์เจียวใช้, “หลักนิติธรรมและหลักนิติรัฐของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐” ศึกษาเฉพาะประเด็นด้านการเงิน การคลัง และการงบประมาณ, (เอกสารวิชาการส่วนบุคคล หลักสูตรหลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตยรุ่นที่ ๕ วิทยาลัยศาลรัฐธรรมนูญ สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ), หน้า ๔.

มีความเป็นไปได้ว่าหลักความมั่นคงแน่นอนแห่งนิติฐานะกับหลักความยุติธรรมอาจจะขัดแย้งกัน ซึ่งก็ต้องเป็นหน้าที่ขององค์กรนิติบัญญัติที่จะพยายามประสานสองหลักการนี้เข้าด้วยกันและในบางกรณีอาจจะต้องตัดสินใจว่าจะใช้หลักการใดเป็นหลักการหลักและใช้หลักการใดเป็นหลักการรองด้วย อย่างไรก็ตาม จะเห็นว่าองค์กรนิติบัญญัติมักจะตัดสินใจเลือกหลักความมั่นคงแน่นอนแห่งนิติฐานะเพื่อประกันความมั่นคงในระบบกฎหมาย อาทิ การกำหนดบทบัญญัติเกี่ยวกับอายุความไว้ในระบบกฎหมาย^{๑๙}

หลักนิติรัฐมีหลักการที่สำคัญ ๗ ประการ ดังนี้^{๒๐}

(๑) **หลักแบ่งแยกอำนาจ** คือ หลักการที่สำคัญประการหนึ่งของหลักนิติรัฐ เพราะหลักนิติรัฐจะเกิดขึ้นได้เฉพาะในระบอบการปกครองที่มีการแบ่งแยกอำนาจ โดยหลักการแบ่งแยกอำนาจนั้น อำนาจสูงสุดของรัฐหรืออำนาจอธิปไตยจะถูกแบ่งออกเป็น ๓ อำนาจ ได้แก่ ฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหารและฝ่ายตุลาการ โดยทั้งสามอำนาจดังกล่าวไม่ได้แบ่งแยกออกจากกันโดยเด็ดขาด แต่จะต้องมีการตรวจสอบและยับยั้งกันหรือที่เรียกกันว่ามีการถ่วงดุลกัน (Check and balance) และไม่มีอำนาจใดอยู่เหนืออำนาจใด อีกทั้งจะต้องไม่มีอำนาจใดอำนาจหนึ่งรับภาระทั้งหมดของรัฐไว้ ทั้งนี้ เพื่อให้สิทธิและเสรีภาพของประชาชนได้รับการคุ้มครองนั่นเอง

(๒) **หลักการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชน** คือ หลักการที่มีความเกี่ยวข้องกับหลักนิติรัฐอย่างยิ่ง โดยเฉพาะสิทธิในเสรีภาพของบุคคลกับสิทธิในความเสมอภาคซึ่งเป็นพื้นฐานของศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ รัฐจะต้องเคารพสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกบุคคล รัฐจะจำกัดสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกบุคคลได้ก็ต่อเมื่อมีรัฐธรรมนูญกำหนดให้ทำได้ซึ่งจะต้องมีกฎหมายที่ต้องผ่านความเห็นชอบจากตัวแทนของประชาชน การจำกัดสิทธิและเสรีภาพของประชาชนจะต้องมีผลบังคับเป็นการทั่วไปไม่มีผลบังคับเป็นการเฉพาะเจาะจงและจะต้องไม่กระทบกระเทือนถึงสาระสำคัญของสิทธิและเสรีภาพด้วย

(๓) **หลักความชอบด้วยกฎหมายของฝ่ายตุลาการและฝ่ายปกครองหรือหลักความผูกพันต่อกฎหมายของฝ่ายตุลาการและฝ่ายปกครอง** เป็นหลักการที่เชื่อมโยงหลักความผูกพัน

^{๑๙} วรเจตน์ ภาคีรัตน์, **หลักนิติรัฐและหลักนิติธรรม** [ออนไลน์], ๓๑ มกราคม ๒๕๕๓. แหล่งที่มา <http://public-law.net/publaw/view.aspx?id=1431>

^{๒๐} บรรเจิด สิงคนดี, **หลักพื้นฐานของสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์**, หน้า ๒๒ – ๓๒.

ต่อกฎหมายของฝ่ายตุลาการและฝ่ายปกครองเข้ากับหลักประชาธิปไตยโดยทางผู้แทน กล่าวคือ การใช้กฎหมายของฝ่ายตุลาการหรือฝ่ายปกครองจะต้องผูกพันกับกฎหมายที่ออกโดยฝ่ายนิติบัญญัติ ซึ่งเป็นตัวแทนของประชาชน หลักความผูกพันต่อกฎหมายของฝ่ายตุลาการและฝ่ายปกครอง แยกพิจารณาออกเป็น ๒ ประการ ประการแรก คือ **หลักความผูกพันต่อกฎหมายของฝ่ายตุลาการ** กล่าวคือ ตุลาการจะต้องใช้กฎหมายเป็นไปตามหลักความเสมอภาคในการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชน รูปแบบการใช้กฎหมายตามหลักความเสมอภาค มี ๓ รูปแบบ ได้แก่ รูปแบบที่หนึ่ง คือ ฝ่ายตุลาการมีความผูกพันที่จะต้องไม่พิจารณาพิพากษาคดีให้แตกต่างไปจากตัวบทกฎหมาย รูปแบบที่สอง คือ ฝ่ายตุลาการมีความผูกพันที่จะต้องใช้กฎหมายอย่างเท่าเทียม และรูปแบบที่สาม คือ ฝ่ายตุลาการมีความผูกพันที่จะต้องใช้ดุลพินิจโดยปราศจากข้อบกพร่อง และประการที่สอง คือ **หลักความผูกพันต่อกฎหมายของฝ่ายปกครอง** ซึ่งแบ่งเป็นหลักย่อยได้ ๒ หลัก ได้แก่ หลักความมาก่อนของกฎหมายและหลักเงื่อนไขของกฎหมาย

(๔) **หลักความชอบด้วยกฎหมายในทางเนื้อหา** เป็นหลักที่เรียกร้องให้ฝ่ายนิติบัญญัติและฝ่ายปกครองกำหนดหลักเกณฑ์ของกฎหมายให้เป็นไปตามหลักการ ๓ ประการ ได้แก่ ประการแรก คือ **หลักความแน่นอนของกฎหมาย** กล่าวคือ กฎหมายจะต้องมีความแน่นอนเพียงพอที่จะทำให้บุคคลทราบถึงบทบัญญัติของกฎหมาย หลักความแน่นอนของกฎหมายประกอบด้วยหลักย่อย ๒ หลัก คือ หลักความชัดเจนของกฎหมายกับหลักคุ้มครองความสุจริต ประการที่สอง คือ **หลักห้ามไม่ให้กฎหมายมีผลย้อนหลัง** กล่าวคือ กฎหมายจะต้องไม่มีผลย้อนหลังไปถึงการกระทำที่เกิดขึ้นก่อนกฎหมายนั้นจะประกาศใช้ และประการสุดท้าย คือ **หลักความพอสมควรแก่เหตุหรือหลักความได้สัดส่วน** กล่าวคือ หลักการนี้เป็นหลักการที่สำคัญในการตรวจสอบการกระทำของรัฐซึ่งห้ามไม่ให้รัฐหรือเจ้าหน้าที่รัฐใช้อำนาจตามอำเภอใจ โดยหลักความพอสมควรแก่เหตุหรือหลักความได้สัดส่วนมีหลักที่เป็นสาระสำคัญอยู่ ๓ ประการ คือ หลักความเหมาะสม หลักความจำเป็นและหลักความได้สัดส่วนในความหมายอย่างแคบ

(๕) **หลักความเป็นอิสระของผู้พิพากษา** คือ ผู้พิพากษาหรือตุลาการจะต้องทำหน้าที่ในการพิจารณาพิพากษารรคดีโดยปราศจากการแทรกแซงใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นการแทรกแซงจากฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร หรือฝ่ายตุลาการด้วยตนเอง หลักการนี้แบ่งออกเป็น ๓ ประการ ได้แก่ ความอิสระของการทำหน้าที่ในทางตุลาการ ความอิสระในทางองค์กร และความ

อิสระในทางส่วนบุคคล จะเห็นได้ว่าหลักการนี้นอกจากจะเป็นการหลักประกันและเป็นการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกบุคคลแล้วยังคุ้มครองอำนาจตุลาการต่อการถูกแทรกแซงจากอำนาจต่าง ๆ ด้วย

(๖) หลัก “ไม่มีความผิด และไม่มีโทษ โดยไม่มีกฎหมาย” (nulleum crimen nulla poena sine lege) นำใช้กับเรื่องโทษทางปกครอง โทษทางวินัยและการลงโทษ โดยหลักการนี้มีหลักการพื้นฐานที่สำคัญอยู่ ๔ ประการ คือ หลักการกระทำ หลักการกำหนดโทษโดยกฎหมาย หลักความแน่นอนชัดเจน และหลักห้ามไม่ให้กฎหมายมีผลย้อนหลัง

(๗) หลักความเป็นกฎหมายสูงสุดของรัฐธรรมนุญ ถือได้ว่าหลักการนี้เป็นหลักการส่วนยอดสุดของหลักนิติรัฐ โดยหลักการนี้ มีความหมายว่ารัฐธรรมนุญเป็นกฎหมายสูงสุดของประเทศ หากมีกฎหมายอื่นที่มีศักดิ์ทางกฎหมายที่ต่ำกว่ามาขัดหรือแย้งกับรัฐธรรมนุญ กฎหมายนั้นย่อมไม่มีผลบังคับใช้

จากข้างต้นสรุปได้ว่า หลักนิติรัฐเป็นหลักที่มุ่งคุ้มครองประชาชนจากการใช้อำนาจของรัฐ โดยมีการตรวจสอบถ่วงดุลระหว่างอำนาจทั้งสามอำนาจและมีการจำกัดขอบเขตอำนาจรัฐเอาไว้ด้วย

๒.๕ การปกครองแบบประชาธิปไตยในประเทศไทย

ประเทศที่ปกครองในระบอบประชาธิปไตยและใช้ระบบรัฐสภานั้น ส่วนใหญ่เป็นประเทศที่เคยเป็นอาณานิคมของประเทศอังกฤษมาก่อนยกเว้นประเทศไทยกับประเทศญี่ปุ่นที่ไม่เคยเป็นอาณานิคมของประเทศอังกฤษแต่ก็ใช้ระบบรัฐสภา อย่างไรก็ตาม ประเทศที่เกิดขึ้นใหม่ส่วนใหญ่ไม่นิยมใช้ระบบรัฐสภา ทั้งนี้ เพราะมีจุดอ่อนหรือข้อด้อยหลายประการดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น นอกจากนี้ บางประเทศที่เคยใช้ระบบรัฐสภาก็เปลี่ยนไปใช้ระบบอื่นเนื่องจากมีปัญหาจำนวนมากที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการไม่มีเสถียรภาพทางการเมือง

อย่างที่ได้อีกกล่าวมาแล้วข้างต้น ประเทศต่าง ๆ ได้นำรูปแบบการปกครองแบบประชาธิปไตยทั้ง ๓ รูปแบบ ซึ่งได้แก่ ระบบรัฐสภา ระบบแบ่งแยกอำนาจ และระบบกึ่งรัฐสภาไปประยุกต์ใช้โดยปรับเปลี่ยนให้เข้ากับประเทศของตน สำหรับประเทศไทยนำระบบรัฐสภามาใช้

ตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ.๒๔๗๕ เป็นต้นมา และในปัจจุบันประเทศไทยก็ยังคงใช้การปกครองแบบประชาธิปไตยในระบบรัฐสภา แต่อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการปกครองในรูปแบบนี้จะเป็นรูปแบบที่ดีที่สุดในการคิดของผู้เขียน แต่สำหรับประเทศไทยซึ่งยังเป็นประเทศที่กำลังพัฒนา และประชาชนในชาติยังขาดจิตสำนึกที่ดี ไม่มีความสมานฉันท์ป้องกัน อีกทั้ง มีการทุจริตคอร์รัปชันเป็นจำนวนมากจึงทำให้ไม่มีเสถียรภาพทางการเมืองและการบริหารประเทศก็ไม่มีประสิทธิภาพตามไปด้วย และต่อไปในอนาคตอันใกล้นี้ก็จะมีการจัดตั้งรัฐบาลชุดใหม่ขึ้นมาโดยมีความเป็นไปได้ว่า ฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายค้านจะมีคะแนนเสียงที่ค่อนข้างใกล้เคียงกัน จึงเป็นข้อกังวลอย่างยิ่งว่าการเมืองการปกครองและการบริหารประเทศอาจจะเป็นไปด้วยความล่าช้า ไม่มีประสิทธิภาพและอาจจะเกิดปัญหาตามมาอีกมาก อาทิ มีการชุมนุมเพื่อก่อความไม่สงบเรียบร้อยขึ้นในบ้านเมือง ในเรื่องนี้จึงเป็นเรื่องที่รัฐบาลชุดใหม่จะต้องให้ความสำคัญเป็นอันดับต้น ๆ และอาจจะต้องหาวิธีแก้ไขหรือรับมือกับปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นด้วย

ผู้เขียนเองมีความคิดว่าการปกครองแบบประชาธิปไตยในระบบรัฐสภา โดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุขนั้นเป็นการปกครองที่ดีที่สุดและเหมาะสมกับประเทศไทย เพราะเมื่อพิจารณาถึงความคิด ความเชื่อ จารีตประเพณีและวัฒนธรรมของประเทศไทยแล้วจะเห็นได้ว่ารูปแบบการปกครองรูปแบบนี้เหมาะสมกับประเทศไทยมากที่สุด แต่ในปัจจุบันประเทศไทยยังขาดความมีจิตสำนึกที่ดีของคนในชาติ คนในชาติไม่มีความรักความสามัคคีกัน ตลอดจนยังมีความเห็นแก่ตัวเห็นแก่ได้และการทุจริตคอร์รัปชันเป็นจำนวนมากแม้ว่าในปัจจุบันจำนวนการทุจริตจะลดลงแล้วก็ตาม แต่ก็ยังเห็นได้ว่าการเมืองการปกครองและการบริหารประเทศยังไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมีความเห็นว่า ถ้าหากประชาชนชาวไทยทุกคนมีจิตสำนึกที่ดี มีความรักชาติ เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง มีความรักความสามัคคีต่อกัน ไม่ทะเลาะเบาะแว้งกัน ไม่มีการแบ่งแยกเพราะมีความเชื่อหรือความคิดทางการเมืองที่แตกต่างกันและไม่โกงกินหรือที่เรียกกันว่าทุจริตคอร์รัปชันหมายความว่าคอร์รัปชันจะต้องไม่มีเลยนั้น ผู้เขียนมั่นใจว่าประเทศไทยของเราจะต้องเป็นประเทศที่มีการเมืองการปกครองและการบริหารประเทศที่มีเสถียรภาพและมีประสิทธิภาพเป็นอันดับต้น ๆ ของโลก และประเทศของเราก็จะมีการพัฒนาและมีความเจริญในทุก ๆ ด้านเทียบเท่ากับอารยประเทศได้อย่างที่ไม่เกินความคาดหมาย เพราะประเทศไทยของเราเป็นประเทศที่เรียกได้ว่าเป็นประเทศที่มีความอุดมสมบูรณ์ดังที่มีคำกล่าวที่ว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว” และประเทศไทยก็ยังเป็นประเทศที่มียุทธศาสตร์และภูมิศาสตร์ที่ดีอีกด้วย ขอเพียงแค่ประชาชนชาว

ไทยทุกคนร่วมมือร่วมใจกันมีจิตสำนึกที่ดี รักษาดี ไม่แบ่งแยก ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวและไม่มีการทุจริตคอร์รัปชัน เพียงเท่านี้ก็จะทำให้ประเทศไทยพัฒนาขึ้นไปอยู่ในจุดที่ดีและทำให้คนในชาติมีความสุขตามไปด้วย

๓. บทสรุป

หลักประชาธิปไตยเป็นหลักการพื้นฐานที่สำคัญของรัฐเสรีประชาธิปไตย แต่อย่างไรก็ดีจะต้องมีหลักนิติรัฐเข้ามาส่งเสริมสนับสนุนด้วย หรืออาจกล่าวได้ว่าหลักประชาธิปไตยและหลักนิติรัฐเป็นหลักที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันและไม่อาจแยกจากกันได้ ซึ่งโดยแท้จริงแล้วหลักประชาธิปไตยและหลักนิติรัฐต่างก็เป็นหลักการพื้นฐานของรัฐเสรีประชาธิปไตย

ผู้เขียนมีความเห็นว่าการปกครองแบบประชาธิปไตยในระบบรัฐสภาโดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุขนั้นเป็นการปกครองที่ดีที่สุดและเหมาะสมกับประเทศไทยมากที่สุด แต่ในปัจจุบันยังมีข้อขัดข้องบางประการที่ทำให้การปกครองในรูปแบบนี้ในประเทศไทยยังไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร แต่ผู้เขียนได้เสนอแนะถึงแนวทางที่จะทำให้ข้อขัดข้องดังกล่าวหมดสิ้นไปได้แล้วซึ่งจะส่งผลให้ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีการเมืองการปกครองและการบริหารประเทศที่ดี มีเสถียรภาพเทียบเท่าอารยประเทศได้

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

คัมภีร์ชีวิต อินทชาติ, กฎหมายรัฐธรรมนูญ. กรุงเทพมหานคร: คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๕.

จั่ง จ้าคส์ รุสโซ, สัญญาประชาคม. จินดา จินตนะเสรี แพลและเรียบเรียง, กรุงเทพมหานคร: ชมรมแสงธรรม, ๒๕๑๗.

บรรเจิด สิงคนดี, หลักพื้นฐานของสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์. กรุงเทพมหานคร: วิญญูชน, ๒๕๕๒.

ปริญญา เทวานฤมิตรกุล “การมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนในรัฐธรรมนูญฉบับใหม่กับความ เป็นประชาธิปไตยทางตรง,” วารสารกฎหมายปกครอง ๑๗, ๒(สิงหาคม ๒๕๔๑).

ปุกณะ สิทธิประภา, หลักเกณฑ์ทั่วไปในการเลือกตั้ง. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การพิมพ์, ๒๕๒๐.

ภาณุ จันท์เจียวใช้, “หลักนิติธรรมและหลักนิติรัฐของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ ศึกษาเฉพาะประเด็นด้านการเงิน การคลัง และการงบประมาณ,” เอกสารวิชาการส่วนบุคคล หลักสูตรหลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตยรุ่นที่ ๕ วิทยาลัยศาลรัฐธรรมนูญ สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ.

วรเจตน์ ภาคีรัตน์, “การเลือกตั้งของรัฐเสรีประชาธิปไตย,” วารสารศาลรัฐธรรมนูญ ๑, ๓(กันยายน - ธันวาคม ๒๕๔๒).

วรเจตน์ ภาคีรัตน์, **หลักนิติรัฐและหลักนิติธรรม** [ออนไลน์], ๓๑ มกราคม ๒๕๕๓.แหล่งที่มา <http://public-law.net/publaw/view.aspx?id=1431>

สมบัติ อารังชัยวงศ์, การเมืองอเมริกา. กรุงเทพมหานคร: เสมาธรรมม, ๒๕๔๕.

สมยศ เชื้อไทย, คำบรรยายหลักรัฐธรรมนูญทั่วไป. โครงการตำราและเอกสารประกอบการสอน คณะนิติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๕.

ภาษาอังกฤษ

Albert bleckmann Staatsrech I – Staatsorganisationrecht. 4. Aufl., Carl Heymanns Verlag 1997, S.

Herzog, in: Maunz / Duerig, Grundgesetz – Kommentar, Band II, Art.20, Rdnr.

Konrad Hesse, Grundzuege des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 19 Aufl., Heidelberg 1993, s.

